

*Давиров А.,
магистр*

ЗАРАФШОН ВОҲАСИНИНГ ИБТИДОЙ ТАРИХИНИ ЎРГАНИЛИШИ ТАРИХИДАН

Зарафшон водийси қадимдан ўзининг табиий географик жойлашиши, иқлими, экологик шароити ва инсон ҳаёти учун турли ресурсларга ниҳоятда бойлиги одамзод эътиборини ўрта палеолит давридан бошлаб жалб қилиб келган. Палеолит даврининг сўнгги тараққиёт босқичларига келиб водий ва унинг Самарқанд воҳаси тўла ўзлаштирилади. Шунинг эслатиб ўтиш лозимки, аслида мамлакатимиз ҳудудида одамзод илк палеолит давридан бошлаб яшаб келганлиги исботланган. Фарғона водийсининг Селенгур ғор маконидан топилган археологик материалларнинг лаборатория анализи 1,5 миллион йилларни кўрсатиши бу фикрдан гувоҳлик беради. Бу фикр ва маълумотларни илмий жиҳатдан таҳлиллайдиган бўлсак, Зарафшон ҳавзаси ва унинг Самарқанд воҳасида ўрта палеолит даврида яшаган ибтидоий гуруҳлар диёримиз ҳудудида ўрганилган илк палеолит даври кишиларининг меросхўрлари ҳисобланади.

Ушбу мақоламизда Самарқанд воҳаси ибтидоий давр тарихининг тош асрини ўрганиш ва унинг айрим ўрганилиш муаммолари ҳақида мустақил фикр билдиришни лозим кўрдик. Самарқанд воҳасини ҳозирги Самарқанд вилояти ҳудуди, деб тушунса бўлади. Бу воҳада археологик изланиш ишлари XIX асрнинг 70-йилларидан бошланган бўлса-да, аммо ибтидоий давр тарихи то XX асрнинг 40-йилларига қадар ўрганилмасдан келинди. Воҳанинг ибтидоий, унинг тош асри тарихини ўрганишни бошлаб берган археолог олим Давид Натонович Лев эди. У киши 1943 йили Ленинград қамалидан кейин аввал Тошкентга, кейин Самарқандга келиб, вилоят ўлкашунослик тарихи музейида иш фаолиятини бошлаган. 1944 йил Иккинчи жаҳон урушининг саҳнаси Ғарбий Овропага кўчгандан сўнг 1941 йил уруш туфайли фаолияти тўхтатилган Самарқанд давлат университети қайта тикланди. Университет ректори М.М.Мўминов Д.Н.Левни университетга ишга таклиф қилади ва шу билан университетда дастлабки археолог олим пайдо бўлди. Д.Н.Лев университетда археология фанини ўқитишни йўлга қўйди ва археология фанидан дала амалиёти ўтовчи талабаларни дала археологик тадқиқот ва кузатув ишларига жалб қилиб, кенг доирада изланиш ишларини бошлаб юборди ва қизиқарли ҳамда муҳим ютуқларга эришди. Жумладан, Омонқўтон, Такалिसой ўрта палеолит даврига доир ғор кўринишидаги ибтидоий одамларнинг макону манзилгоҳларининг топиб ўрганилиши ўша йиллари фанга катта шов-шув келтирди. Чунки 1938 йилда Сурхондарёнинг Бойсун тоғидаги Тешиктош ғор маконининг, хуллас, бу давр ибтидоий

одамларининг макони танҳо эмаслиги исботланди ва Зарафшон водийси ҳам антропогенез минтақасига кириш масалаларига янги ойдинлик киритилади.¹

Омонқўтон ва Такалिसой ғор маконларидан топилган тошдан ясалган турли хилдаги меҳнат қуроллари ясалишида қўлланган техник-технологик усуллар Тешиктошлик гуруҳ одамлариникига ўхшашлигига қараганда, ўрта палеолит давридаёқ қўни-қўшничилик ўзаро алоқаларининг мавжудлигидан гувоҳлик беради. Омонқўтон ва Такалисой ғор кўринишидаги ўрта палеолит даври маконлари СамДУ археологик экспедицияси ва унга раҳбарлик қилган Д.Н.Лев томонидан 1947-1957 йиллар давомида тарих факультети талабалари иштирокида ўрганилган. Бу маконлар ўша йиллари Зарафшон водийсида мустъер даврига оид топилиб ўрганилган дастлабки ёдгорликлардан эди. Бу маконларнинг тадқиқ қилиниши келажақда воҳада кенг доирада археологик ишларни бажаришда ва текширув истиқболини белгилашда муҳим омил бўлиб хизмат қилди. Бу истиқболларнинг тасдиғи эса Қўтирбулоқ, Зирабулоқ маконларининг топиб ўрганилишига олиб келди.

Омонқўтон ғор маконидан 220 дан зиёдроқ турли-туман ва шакл-шамойилга эга тош қуроллар топилган. Шунингдек, 30 дан зиёд нуклеуслар топилган бўлиб, уларнинг айримларидан пичоқсимон парақалар ажратиб олиниб, зарур қуроллардан қирғич, пичоқ, ранда, тешгич, найза пайкони каби қуроллар ясалган ва улар овчи ва терим-термачи аҳоли томонидан турмушда қўлланилган.²

Омонқўтон макони Ўрта Осиё миқёсида ўрганилган ёдгорликлар орасида тўртламчи давр ҳайвонот дунёси қолдиқлари топилмаларига энг бойлиги билан ажралиб туради. Ғордан айиқ, муфлон (тоғ қўйи), бўри, эчки, жайра, чўчка, тулки каби жониворлар макон овчиларининг замондоши бўлган экан. Макондан топилган фауна ва флора қолдиқларига қараганда, ўша замонларда Омонқўтон тоғ массивлари турли хил дарахтлар билан қопланган ўрмонзор бўлган, тоғ этаклари эса тўқайзор ва жангалзорлардан иборат бўлиб, озиқабоп меваларга сероб, зилол сувли чашмалар бўлган. Бундай шароит Омонқўтон ва Такалисой маконларида яшаган кишилар учун маъқул экологик бурчак ҳисобланган. Ўрганилган фауна ва флора қолдиқлари энг қадимги замонлардан ҳозирги давргача Ўрта Зарафшон воҳаси табиий ва иқлим шароитида кескин ўзгариш бўлмаган. Дарҳақиқат, ўша замонларда яшаган ҳайвонларнинг аксарият вакиллари, жумладан, айиқ, чўчка, бўри, тулки, жайра каби жониворлар ҳозирги даврда ҳам мавжудлиги

¹ Лев Д.Н. Древний палеолит в Аман-Кутане. –Труды УзГУ, вып. 39. –Самарканд, 1949. –Б. 105; Ўша муаллиф: Пещеры эпохи палеолита в близ г. Самарканда. –«Природа», 1953, №6.

² Лев Д.Н. Новые пещерные стоянки эпохи палеолита в Узбекистане. –«Совесткая этнография», 1949, №1.

фикримиздан гувоҳлик беради.³ Топилма материалларнинг таҳлилига кўра, Омонқўтон ва унинг атроф туманларида неандертал одамлари мустъе даврининг бошларидан (150-80 минг йиллар) унинг охириг босқичига қадар узлуксиз бу жойларни ўзлаштириб яшаганлар.

Археологик топилмаларнинг гувоҳлик беришича, мустъе даврининг ривожланган босқичларидан бошлаб одамзод гуруҳлари нафақат ғорларда, аста-секин озикага бой дарё соҳиллари, чашмалар атрофларини ҳам ўзлаштириб макон тутиб яшаганлар. Шундай узок йиллар макон қуриб яшаган манзилгоҳлардан Қўтирбулоқ ва Зирабулоқ мустъе даври ёдгорликларини кўрсатиш мумкин.

Қўтирбулоқ Самарқанд шаҳридан 100 км ғарбда, Зирабулоқ тоғ тизмасининг шу ном билан юритиладиган чашма бўйида жойлашган, 1971 йилда археолог Ю.Ф.Буряков томонидан топилиб, рўйхатга олинган. Ёдгорлик асосан 1971-1978 йилларда археолог Н.Х.Тошкенбоев томонидан ўрганилди ва унинг 5 та бирин-кетин ҳосил бўлган маданий қатламга эга эканлигини аниқлади. Бу манзара Қўтирбулоқ чашмаси атрофида ибтидоий тўдаларнинг анча кўним яшаганлигини кўрсатади. Маданий қатламлардан энг қуйилари мустъе даврининг бошланғич босқичларига, сўнгги юқори қатламлари бу даврнинг ривожланган босқичига оидлиги аниқланди. Маданий қатламлардан турли-туман ва шакл-шамойилга эга меҳнат қуроллари ва тўртламчи давр ҳайвонот дунёси суяк қолдиқлари топилди. Меҳнат қуролларидан найза пайкони, турли хилдаги чопкилар, қирғичлар, болталар, рандалар билан бир қаторда нуклеуслар топилди. Қуролларнинг ясашиш техник-технологиясига қараганда, қўтирбулоқликлар зарур қуроллар учун тошни парчалаш ва қурол яшашнинг устамонлари бўлганлиги эътироф қилинади. Макон эгаларининг қурол ишлаб чиқариш маданияти Тешиктош, Омонқўтон ва Зирабулоқ каби ёдгорликларга яқин туради. Маконда яшаган ибтидоий гуруҳлар фил, от, бука, қулон ва бухоро буғуларига ов қилиб, шунингдек, терим-термачилик билан ҳаёт кечиришганлар.⁴ Макон атрофи қадимги даврларда фауна ва флорага бой бўлган, бу шароит эса ибтидоий одамларнинг тобора кенг кўламли ҳудудларни ўзлаштириб яшашига муҳим омил бўлиб хизмат қилган.

Қўтирбулоққа яқин масофада жойлашган мустъе даври ёдгорликлардан бири Зирабулоқ ҳисобланади. Бу ёдгорлик ҳам 1971 йилда топилган ва кейинчалик СамДУ археологлари М.Д.Джуракулов, Б.А.Амиркуловлар томонидан ўрганилди. Бу атрофда, шунингдек, кенг

³ Журакулов М.Ж. Ўрта Осиё ибтидоий археологияси. –Тошкент, 1984. –Б. 52-53.

⁴ Ташкенбаев Н.Х., Сулейманов Р.Х. Культура древнекаменного века долины Зарафшана. –Ташкент, 1980. – Б. 5.

доирадаги қидирув ишлари олиб борилиши натижасида яна бир неча жойларда палеолит даври одамларининг излари – меҳнат қуроллари топилди. Ёдгорликни ўрганишда археолог Н.Х.Тошкенбоев 1971 йили қазилар ишлари олиб борди. Маълум бўлдики, шўро даври йилларида пахта экиш майдонларини тахлаш давомида макон маданий қатламлари анча зарар кўрган. Шу боисдан бўлса керак, катта майдонда турли тош ашёлар ер юзида сочилиб ётарди. Ёдгорликни қазилар ва дала қидирув ишлари давомида кўпгина археологик материаллар ер юзасидан йиғиб олинди. Бу археологик дала қидирув ва қазилар ишларида университет тарихчи талабалари иштирок этди. Умумий миқёсда қаралганда, Зирабулоқ чашмаси атрофида бир неча гуруҳ ибтидоий одамлар ўзларининг қулбаларини қуриб, кўп йиллар муқим яшаганлар.⁵

Ўрта палеолитнинг сўнгги давларига тегишли маконлардан яна бири Гўрдара ҳисобланади. Бу ёдгорлик 1966 йили А.А.Асқаров, Н.Х.Тошкенбоевлар томонидан топиб ўрганилган. Макон Ургут тоғининг шу ном билан аталувчи энг баландликдаги чўққи дарасида жойлашган. Қазилар ишлари давомида тошдан ясалган ҳар хил меҳнат қуроллари ва ўзаклар топилган. Мустьер даври ёдгорликларини ўрганиш жараёни шу манзарани кўрсатдики, ибтидоий гуруҳлар бу даврда тоғ, тоғолди ва дарё бўйлари ҳамда адирларни ўзлаштириб кенг доирада яшаганлар. Шунингдек, ўзаро маданий алоқадорликда бўлишган. Зеро, топиб текширилган ёдгорликларнинг маданий хусусиятлари уларнинг бир-бирига ўхшашлиги бу фикримиздан гувоҳлик беради.⁶

Зарафшон водийсида яшаган ўрта палеолит одамзод гуруҳларининг давомчилари, уларнинг меросхўрлари сўнгги палеолит даврида ҳам кенг доирадаги ҳудудларни ўзлаштириб яшаганлиги маълум бўлди. Дала археологик тадқиқотлар туфайли бу даврга оид қатор ёдгорликлар, жумладан, Самарқанд, Хўжамазгил, Олмабулоқ, Сиёбча қабилар топиб ўрганилди ва ибтидоий тарихимиз бўйича бой археологик материаллар қўлга киритилди.

Самарқанд макони шаҳарнинг эски Сиёбча соҳилининг ўнг қирғоғида жойлашган. Макон 1939 йилдан маълум бўлса-да, аммо уни астойдил ўрганиш ишлари 1958-1973 йилларда бажарилди. Маълум бўлдики, макон уч маданий қатламдан иборат бўлиб, юқори қатлам майдонидан бу ерда яшаган уруғ жамоаларининг қулба қолдиғи, хома сапиенсга тегишли одам жағ суяқларининг қолдиқлари ҳам топилди. Макондан ҳаммаси бўлиб 8 мингдан

⁵ Жўрақулов М.Ж. Ўрта Осиё ибтидоий археологияси. –Тошкент, 1984. –Б. 55-56.

⁶ Ташкенбаев Н.Х., Сулейманов Р.Х. Культура древнекаменного века долины Зарафшана. –Ташкент, 1980. – Б. 66.

кўпроқ тош буюмлар топилган бўлиб, уларнинг аксарияти меҳнат қуролларидан иборат эди. Қуроллар таркибида болталар, пичоқлар, кирғичлар, рандалар, найза пайконлари кабилар асосий ўринни эгаллайди. Шунингдек, маданий қатламлардан гулхан, ўчоқ қолдиқлари, қизил бўёқ излари, оловда тобланган турли жониворларнинг суяк қолдиқлари, зеб-зийнат ашёлари топилган. Сўнгги палеолит даврининг характерли хусусиятларидан бири – уруғдошчиликнинг пайдо бўлиши эди. Шу даврдан бошлаб она уруғдошлик даври (матриархат) бошланиб, жамоада оналарнинг мавқеи тобора кучайиб боради. Шунинг учун ҳам бу даврни уруғ-жамоаларнинг пайдо бўлиш даври деб аташ мумкин. Самарқанд маконида яшаган уруғ-жамоалар одатда муқим яшаганлар, ёввойи от, бухоро буғуси, кулон, бука, айиқ, чўчка каби жониворларга овчилик ва турли озиқабоп нарсаларга теримчилик қилиб ҳаёт кечиришганлар. Макондан денгиз чиғаноғидан ва суякдан ясалган тақинчоқ маржонлар топилган. Бундай чиғаноқларнинг асл ватани Ҳинд уммони ва Қизилденгиз курфазлари ҳисобланади. Бу топилмалар Самарқанд заминида яшаган ибтидоий жамоаларнинг кенг доирадаги жамоалар билан ўзаро маданий алоқалар ўрнатганлигидан гувоҳлик беради.⁷

Хўжамазгил макони Булунғур тумани Келдон қишлоғи атрофида жойлашган шу ном билан юритиладиган жойда, чашма атрофида жойлашган. Ёдгорлик 1969 йилда А.А.Асқаров, кейинчалик Н.Х.Тошкенбоевлар томонидан ўрганилган. Хўжамазгил маконининг қарийб 3 гектардан кўпроқ эгаллаб ётган жойларидан турли хил ва шакл-шамойилга эга тош қуроллар йиғиб олинган. Қазил ишлари давомида маданий қатламга ҳам дуч келинган. Бу ёдгорликнинг меҳнат қуроллари Самарқанд маконига ўхшашлиги кузатилган.⁸

Сиёбча қароргоҳи Самарқанд палеолит маконига яқин жойда Сиёбча дарёчасининг ўнг қирғоғида жойлашган бўлиб, 1969 йилдан бошлаб Н.Х.Тошкенбоев томонидан ўрганилган. Бу ердан Самарқанд макони маданиятини такрорлайдиган археологик ашёлар топилган.⁹ Булардан ташқари, Самарқанд воҳаси ва шаҳар кўринишидаги ашёларнинг топилишига қараганда, бу даврда уруғ-жамоалар воҳанинг экологик маъқул бурчакларини тўла ўзлаштирганлар ва бир-бирлари билан яқин алоқалар ўрнатиб яшаганлар.¹⁰

⁷ Джуракулов М.Д. Самарқандская стоянка и проблемы верхнего палеолита в Средней Азии. –Ташкент, 1987; Жўракулов М.Ж. Ўрта Осиё ибтидоий археологияси. –Тошкент, 1984. –Б. 66-67.

⁸ Ташкенбаев Н.Х., Сулейманов Р.Х. Культура древнекаменного века долины Зарафшана. –Ташкент, 1980. –Б. 76.

⁹ Жўракулов М.Ж. Ўрта Осиё ибтидоий археологияси. –Тошкент, 1984. –Б. 66.

¹⁰ Жўракулова Д.М. Зарафшон водийсининг то шва бронза даври маданияти. –Тошкент, 2011. –Б. 7-14.

Сўнгги палеолит меросхўрлари воҳанинг тоғолди масканларини, сувли ҳавзаларнинг қирғоқларини ва турли ресурсларга сероб минтақаларни ўзлаштириб яшаганлар. Сўнгги палеолит меросхўрлари шу ерлик неолит даври уруғ-жамоаларини ташкил қиларди. Демак, айтилганидек, воҳада тош асри ва ундан кейинги кишилик тарихий тараққиётида узлуксиз маданий хўжалик ривожланиши давом этганлигини кўрсатмоқда. Неолит даври уруғ-жамоаларининг маконларидан топилган тош қуролларни ишлаб чиқишда қўлланилган техникавий услубларида сўнгги палеолит технологиясининг изларининг сақланиб қолиши бу фикримиздан гувоҳлик беради. Неолит даври ёдгорликлари Қоратепа-Сазағон тоғларининг шимолий-шарқий массивларида яхши ўрганилган. Бу атрофдаги тадқиқот ишларни дастлаб Д.Н.Лев, О.Ибрагимовлар бошлаб берган эди. 1967 йили бу жойлардан дастлабки неолит даври жамоаларига тегишли қурол-аслаҳаларнинг топилмалари қўлга киритилган эди. Шу йилдан бошлаб СамДУ экспедицияси М.Жўрақулов раҳбарлигида кенг кўламли изланиш ишлари олиб борди. Экспедиция таркибида доц. Н.Холматов, И.Қурбонбоев, Н.Аванесова ва бошқалар, шунингдек, тарих факультетининг талабалари иштирок қилганлар. Натижада айтилган тоғолди массиви ҳудудларидан 30 дан зиёд неолит даври уруғ-жамоаларининг маконлари топилиб, рўйхатга олинди. Жангал, Сазағон, Тепақул, Очилғор каби маконларда қазилар ишлари бажарилиб, бой археологик материаллар қўлга киритилди. Бу манбалар асосан турли-туман тош қуроллардан ҳамда голоцен даврига оид ҳайвонот дунёси қолдиқлари топилмаларидан иборат эди. Бу манбаларни мустақил таҳлил қилиш туфайли бу минтақада яшаган уруғ-жамоаларнинг хўжалиги, ижтимоий ва иқтисодий ҳаёти ҳамда маънавий маданияти тарихини билиб олиш мумкин. Бу жамоалар Зарафшон ҳавзасида зироатчилик ва чорвачиликни кашф қилиб, ишлаб чиқариш иқтисодига ўта бошлаган уруғ-жамоалардан бўлиб чиқди. Хуллас, бу маданий ўзгаришлар ва хўжалик ютуқлари ўзга юртлардан кириб келган эмас, балки туб жойли аجدодларимизнинг ақл-заковати маҳсули эди.